

**Л. Саркісян, студ.,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ВІДТВОРЕННЯ ТОПОНІМІВ У ПЕРЕКЛАДАХ ВІРМЕНСЬКОЮ МОВОЮ ПОЕМИ Т. ШЕВЧЕНКА "КАТЕРИНА"

У статті проведено порівняльний аналіз перекладів двох вірменських митців – Гегама Саряна і Фелікса Бахчиняна – поеми Т. Шевченка "Катерина". Досліджено шляхи відтворення засобів національної типізації, народнопоетичних образів – топонімів та назв українських народних пісень.

Ключові слова: вірменське шевченкознавство, переклад, топоніміка, українська народна пісня, Гегам Сарян, Фелікс Бахчинян.

В статье проведена сравнительная характеристика переводов двух армянских писателей – Гегама Саряна и Феликса Бахчиняна – поэмы Т. Шевченко "Катерина". Исследованы пути отображения способов национальной типизации, народнопоэтических образов – топонимов и названий украинских народных песен.

Ключевые слова: армянское шевченковедение, перевод, топонимика, украинская народная песня, Гегам Сарян, Феликс Бахчинян.

The article provides a comparative analysis of translations of Taras Shevchenko's poem "Kateryna" by two Armenian artists – Heham Sarian and Felix Bahchynian. The article researches the ways of means of the national typification – toponyms.

Key words: translation, toponym, Ukrainian song, Heham Sarian, Feliks Bahchynian.

Текст є системою, а система передбачає, що є адекватні ключі до його прочитання і потрактування. Переклад – це також процес своєрідного читання тексту представником іншої культури, який володіє цією мовою, знає контекст і має відтворити його в адекватних формах, базуючись на ментальності когнітивної парадигми вірменської мови. Системність також передбачає існування особливих чинників, на які належить звертати увагу, коли говоримо про аналіз перекладу тексту. Такими чинниками у творчості Т. Шевченка ми обрали антропоніми, топоніми та назви пісень, що належать до упізнавання та усвідомлення народності Шевченкової мови. Розуміння тексту (а його переклад неможливий без розуміння) базується на системному сприйнятті певного культурного фрагменту. Образи, наявні в українській мові, можуть відрізнятися або мати аналоги у вірменській мові. Звідси виникає

проблема на теоретичному рівні: чи перекладач має повністю перекладати реалії, які стають екзотизмами в іншій культурі, чи він має знайти адекватні форми відтворення тих самих образів, шукаючи аналогії в своїй мові?

Для сучасного перекладача творчості Т. Шевченка необхідно якнайдетальніше ознайомитися не тільки з творчістю поета, але й із життям та побутом минулого, порівнюючи його з побутом сучасним, бо тільки в такому разі текст можна охопити цілісно, а отже, й відтворити цілісно. Минуле є ґрунтом для усвідомлення та відчуття середовища, в якому народився поет, яке впливало на його світогляд та формувало як письменника; сучасне – сцена, з якої видно чітку різницю між "вчора" та "сьогодні" та яка дає відчуття "тих великих потенційних можливостей, що закладені в народі" [9, 51]. На нашу думку, відтворення формули "минуле-сучасне" неможливе без чіткого розуміння та слушного використання перекладачем так званого "основного словникового фонду" (термін з'явився під час мовознавчої дискусії 1950 р.) або, згідно західної термінології, "базисної лексики" (термін М. Сводеша), тісно пов'язаної з народною мовою. Як стверджує Ю. Мосенкіс, основний словниковий фонд – найдавніша за походженням і найбільш уживана частина лексики української (як і будь-якої іншої) мови [20, 165].

Усім цим, на нашу думку, мали керуватися вірменський поет ХХ ст. Гегам Сарян та сучасний вірменський письменник Фелікс Бахчинян, приступивши до роботи над Шевченковим словом.

Вивчення відмінностей між перекладом творів Т. Шевченка ХХ ст. та новим перекладом ХХІ ст. дає змогу зрозуміти діалектику цього процесу, його динамізм. Для розкриття цього питання у статті розглянуто ліро-епічний твір раннього періоду творчості Т. Шевченка – поему "Катерина" – в перекладі Гегама Саряна та Фелікса Бахчиняна.

Переклад окремих елементів Шевченкової мови, зокрема таких, як топоніми та назви народних пісень – важливий етап усвідомлення сутності художнього тексту.

Характерним етапом наполегливої роботи перекладачів Гегама Саряна та Фелікса Бахчиняна є відтворення топонімів – власних географічних назв, або місцевих назв (від грецьких слів – "топос" – місце, "онома" – ім'я). Цікаві відомості, як зазначає М. Фененко, подає нам топоніміка України в розшифруванні назв рік – Дніпра,

Дністра, Дінця. Вони залишились у віках свідками великої мандрівки народів через теперішні українські землі [22, 5]. Простежимо, як перекладають їх Г. Сарян та Ф. Бахчинян. Обидва письменники виходять із того, яка традиція їхнього вживання існує у вірменській мові: "Дунай – Дануб":

*Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм...*

Г'уце хпел ен тгаїн Хагаг Данубіц ден... [18, 5].	Г'уце хпвел е севагоне Хагаг Данубіц айн когм... [1, 156].
--	---

У цьому разі вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на відтворенні вірменською мовою топоніма Дунай. Давно вже звернено увагу, що назви цілого ряду великих рік Південно-Східної Європи – Дон, Донець, Дніпро, Дністер, Дунай – виразно неслов'янського походження. Характерно, що вірменські письменники небезпідставно називають Дунай Данубом. Вчені-мовознавці прийшли до висновків, що згадані назви (в латинській транскрипції Дніпро – Данапріс, Дністер – Данастріс, Дунай – Данубіус чи Данубіс) походять з аланської мови, від аланського кореня "дон" (в іншій мові "дан", навіть "дун"), що означало "ріка" або "вода" взагалі [22, 5–6].

Іншого разу обидва інтерпретатори йдуть за традицією транслітерування та слововживання топонімів, спираючись на мову-посередник (як бачимо з текстів – російську): "Дніпро – Днепр":

*За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки...*

Денепріц ден, Кієвіц ден, Мут антарі джампум, Анц ен кенум селворнере... [18, 12–13].	Днепріц анкохм, чампов Києві, Чумакнерн ен кайлум Пугачін канач антарум Барцрадзайн ер'гум... [1, 163].
--	--

За спостереженням М. Фененка, серед уживаної в поезії Т. Шевченка топоніміки України на другому місці ми бачимо Дніпро,

згадуваний тут близько 80 разів. "Поет не уявляє собі України без Дніпра, цієї могутньої життєдайної артерії, великої національної ріки, як Волга у росіян, Рейн у німців, Вісла у поляків" [22, 26]. Із Дніпром у поета пов'язані найбільш колоритні та зворушливі картини України. Образ річки виступає у поезії Т. Шевченка, як у фольклорних зразках, погляньмо:

Пливи, пливи, моя доню,   Ой як будеш же ти, серденько моє,
Дніпром за водою [27, 112].   Дніпром-водою плисти [14, 24].

Або:

А річечка його взяла   Ой вона собі та у Дніпр упала,
Ті в Дніпр широкий понесла,   Ой вона ж правду Дніпру
А Дніпр у море, на край світа [27, 208].   розказала [6, 592].

Не викликає сумніву образне значення назви "Дніпро" в поезіях Т. Шевченка [4, 23]. Саме "Дніпро" описується в поезії, а не "Днепро", як бачимо у перекладах, тому вважаємо неприпустимим подібне необґрунтоване відтворення національного топоніма-символу.

Топоніміка рідної землі посилює національні риси творчості Т. Шевченка. Українському читачеві вже сам перелік названих топонімів говорить дуже багато, оскільки пов'язаний із певними асоціаціями, ґрунтованими на історичних фактах, подіях. Для вірменського читача вони не мають подібного емоційного ефекту, тому багато топонімів Г. Саряну та Ф. Бахчиняну доводилося супроводжувати коментарями, що додаються до кожного поетичного твору.

Таким чином, відтворення українських топонімів пов'язане з певними труднощами, оскільки їхнє сприйняття вимагає ідентичної асоціації у вірменського читача. Ці асоціації – переважно історичного плану – міцно закріплені за топонімами, і саме це зумовлює особливі труднощі при відтворенні їх іншою мовою.

З деякими труднощами зустрічаються інтерпретатори при відтворенні назв українських народних пісень у поемі вірменською мовою. За дослідженнями Л. Задорожної, при відтворенні назви народної української пісні перекладач може йти трьома шляхами:

1. Тотожне відтворення назви пісні при перекладі шляхом віднайдення лексичних відповідників (прикладів з поеми "Катерина" немає).

2. Відтворення назви пісні, посилання на зразок "назва пісні", як це бачимо в обох виданнях "Кобзаря" вірменською мовою:

Стане собі під калину,
Заспіває Гриця... [27, 11].

Пирунчену так канґ арум,
"Гріцян" е ергум... [18, 3];

Дослівний переклад:

Під калиною зупиняється,
Співає Гриця...

У Шевченковому мовностилістичному розмаїтті є одна досить примітна деталь: поет любить називати пісні, що їх співають його герої, іменами людей, про долю яких у цих піснях співається [25, 154]. У вірменських перекладах одразу ж подається достатньо примітивне безінформативне пояснення: "Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці" – поширена українська пісня" [18, 184]. У Фелікса Бахчиняна, як це не дивно, жодних пояснень не знаходимо, до того ж "Гриць" у письменника транскрибовано як "Грід":

Камац нестум брнчену так,
Скесум ергел Гріді масін... [1, 154]

Стиха сяде під калину,
Почне співати про Грида...

Як бачимо, передчуття боротьби за кохання, з яким пов'язана для українського читача назва цієї пісні, при перекладі нівельоване, оскільки назва ця вірменському читачеві не дає того інформативно-емоційного імпульсу, що й українському. Однак, вважаємо, Т. Шевченко не випадково завершує строфу такими рядками:

Виспіває, вимовляє,
Аж калина плаче...

Ці рядки відображають вагоме значення цієї народної пісні у житті народу, суголосне звучання її з горем людським.

3. Обмежування загальною констатацією, заміна конкретної назви пісні абстрактним висловом на зразок "пісень співають":

За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гасм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають...

Денепріц ден, Кієвіц ден,
Мут антарі джампум,
Анц ен кенум селворнері
У ерг'ер ен ерг'ум... [18, 12–13].

Підрядковий переклад:

За Дніпром, за Києвом,
Темним лісним шляхом
Проходять чумаки
Та пісень співають...

Наврядчи безбарвне в перекладі "пісень співають" замінить авторське "Пугача співають", що задає певний настрій, вводить читача у світ своєрідних вражень. І хоча Ф. Бахчинян у даному уривку використовує другий прийом, тобто відтворює назву пісні, роблячи посилання:

Днепріц анкохм, чампов Кієві,
Чумакнерн ен кайлум
Пугачін канач антарум
Барцрадзайн ерг'ум... [1, 163],

– це не стає знаковим для вірменського читача, бо пояснення – сухе та примітивне "українська пісня "Ой, сів пугач на могилі"" [1, 163] – не містить у собі найважливішого – змісту пісні. Вірменському читачеві не зрозуміло, чому чумаки, йдучи "темним гасм", співають саме цю пісню, а не інакшу. А в пісні особливо виразно виявляється сама народність: "Все коло життєвих насущних інтересів охоплюється в пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим" [7, 576]. Народна пісня у поемі "Катерина" не лише вплітається у тканину твору й уживається, так би мовити, з інформативною метою, а й для ілюстрації якоїсь ідеї, авторського задуму чи настрою героїв, органічно поєднуються з сюжетною основою. Тому, на наш погляд, доцільніше було б скрізь подати назви пісень, ужитих у першотворі, або ж зробити посилання, яке б дозволяло "вирівняти" емоційне навантаження, що його запрограмував український поет у першотворі. Адже слушно Іван

Франко говорить: "Він – народний поет у найповнішому і найкращому розумінні свого слова" [23, 128].

Відтворення окремих елементів Шевченкової мови, зокрема топонімів та назв українських пісень, вимагає поєднання у перекладачеві якостей письменника і лінгвіста. Аналізуючи труднощі перекладу – і насамперед труднощі розуміння тексту, Умберто Еко формулює три рівні розуміння тексту:

- 1) треба шукати в тексті, що хотів сказати автор;
- 2) треба шукати, що каже текст незалежно від намірів автора;
- 3) треба шукати в тексті, що в ньому знаходить читач [8, 21].

М. Рильський мав слушність, зауваживши: "Різні мови – різне вираження думок, але мислення єдине, закони мислення однакові" [17, 99]. Безперечно, що "абсолютного" перекладу не буває (через істотні відмінності між двома мовами, між історичним досвідом двох літератур та ін.), тож, як визначає В. Коптілов, завданням є зведення цих витрат до мінімуму [12, 36].

Порівняльний аналіз перекладів "Кобзаря" вірменською мовою, здійснений двома визначними письменниками Вірменії ХХ та ХХІ ст. Г. Саряном та Ф. Бахчиняном, дає можливість вивчити діалектику цього процесу, що перебуває в стані безперервного розвитку. Прийоми Г. Саряна та Ф. Бахчиняна у відтворенні різних груп реалій і тропів різноманітні й складні, у дечому вагомо відрізняються, протиставляються один одному, у чомусь – доповнюють та додають щось власне. Так чи інакше, вони тісно пов'язані з пошуками конкретизації образу й прагненням виявити його "повнокровність", як наголошує Л. Задорожна, у межах контексту локального твору Т. Шевченка, хоча перекладачі, зрозуміло, прагнуть типізувати свої прийоми, розширити їх до меж контексту всього поетичного доробку митця.

1. *Бахчинян Ф.* Тарас Шевченко. Кобзар. – Лімуш, Среван, 2008. 2. *Бірыла М. В.* Беларуская антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). – Мінск, 1963. 3. *Бірыла М. В.* Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мятушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. – Мінск, 1960. 4. *Ващенко В. С.* Мова Тараса Шевченка. – Х., 1963. 5. Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М., 1972. 6. *Гринченко Б.* Этнографические материалы, III. 7. *Добролюбов М.* Літературно-критичні статті. – К., 1956. 8. *Еко У.* Межі інтерпретації. – Париж, 1992. 9. *Задорожна Л. Т.* Шевченко і вірменська література. – К., 1991. 10. *Керста Р. Й.* Українська антропонімія XIV ст. Чоловічі найменування. – К., 1984. 11. *Комаринець Т.* Франко про народність творчості Шевченка // Збірник праць двадцяті наукової шевченківської конференції. – К., 1973. 12. *Коптілов В.* Теорія і практика перекладу: Навч. посіб. – К., 2002. 13. *Кравченко Л. О.* До питання класифікації

- розмовно-побутових варіантів імен // Актуальні питання антропоніміки / [відп. ред. І. В. Єфименко]. – К., 2005. 14. *Метлинський А.* Народня южнорусские песни.
15. *Мойсієнко А.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К., 1997. 16. *Морошкин М.* Славянский именовослов или собрание славянских лишних имен в алфавитном порядке. – Спб., 1867. 17. *Рильський М.* Мистецтво перекладу. – К., 1975. 18. *Сарян Г.* Тарас Шевченко. Кобзар. – Єреван, 1961.
19. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
20. *Слухай Н. В., Мосенкіс Б. Л.* Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К., 2005. 21. *Сухомлин І. Д.* Власні імена людей та їх функції в поезіях Тараса Шевченка // Шевченківська конференція (тези доповідей). – Дніпропетровськ, 1964. 22. *Фененко М.* Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К., 1965.
23. *Франко І.* Твори в двадцяти томах. – Т. XVII. – К., 1955. 24. *Худащ М.* З історії української антропонімії. – К., 1977. 25. *Чабаненко В.* Антропоніми в шевченкових поезіях (лінгвостилістичний аналіз) // Збірник праць двадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1973. 26. *Чучка П. П.* Шевченкова антропонімія // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції професорсько-викладацького складу, присвяченої 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. – Ужгород, 1964. 27. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1986.